

FECR

FCR YAYIN LTD.
Genel Yayın No. | General Publication Number: 2070
FCR Sertifika No. | Certificate Number: 46550
ISNI: 0000 0004 4657 1968
ROR ID: ror.org/00zznvq98

Alt Marka | Imprint: Fecr
Yayın No | Publication Number: 1202

Kitap Adı : Endülüs Tefsir Geleneğinde Mekkî Bin Ebî Tâlib'in Yeri
Alt Başlık : *el-Hidâye* Tefsiri Özelinde
Book Title : The Position of Makkī b. Abī Ṭālib in the Andalusian Tafsīr Tradition With Special
Subtitle : Reference to His Work al-Hidāya
ISBN : 978-625-8910-61-2
DOI : doi.org/10.70458/fcr.9786258910612

Yazar| Author: Canan Zerenay Avan | orcid.org/0000-0002-8937-1574
Kurum | Institution: Diyanet İşleri Başkanlığı
ROR ID: ror.org/007x4cq57
Editör | Editor: Zeki Keskin | orcid.org/0000-0002-1445-8827

Yayın Türü | Publication Type: Kitap | Book – Monograph
Yayın Dili | Language: Türkçe | Turkish
Ebat | Dimensions: 13,5 x 21 cm
Baskı Sayısı | Edition: 1
Sayfa Sayısı | Pages: 325 (xiv+311)

Yayım Tarihi | Publication Date: Kasım | November 2026
Yayım Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye
Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR
Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories
BIC: HRHS - Kur'an | The Koran
BISAC: REL041000 - Din / İslam / Kur'an ve Kutsal Metinler | Religion / Islam / Koran & Sacred Writings
THEMA: QRVC - Kutsal Metinlerin Eleştirisi ve Tefsiri | Criticism and exegesis of sacred texts
LC Classification: BP130.45 - Kur'an Tefsiri ve Yorumculuğunun Tarihi | History of criticism and exegesis
DEWEY: 297.1227 - Kur'an Tefsirleri ve Yorumları | Commentaries
WoS Category: Din | Religion
WoS Citation Topics Meso: 6.256 - Din | Religion
WoS Citation Topics Micro: 6.256.2325 - Din Araştırmaları | Religious Studies
Scopus Subject Areas: 1212 - Din Araştırmaları | Religious Studies

Atıf Bilgisi | Cite as: Zerenay Avan, Canan. *Endülüs Tefsir Geleneğinde Mekkî Bin Ebî Tâlib'in Yeri: el-Hidâye Tefsiri Özelinde.* Ankara: FCR Yayın Ltd.-Fecr, 2026.

© Tüm hakları saklıdır | All rights reserved: FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050
Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60
www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

Endülüs Tefsir Geleneğinde Mekkî Bin Ebî Tâlib'in Yeri

el-Hidâye Tefsiri Özelinde

Dr. Canan ZERENAY AVAN

Ankara 2026

Yazar Hakkında

Canan ZERENAY AVAN

1979 yılında Kırıkkale'de doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini burada tamamladı. 2001 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2004 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalında *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tefsirinde İsrâiliyat* başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2026 yılında Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tefsir Bilim Dalında *Endülüs Tefsir Geleneğinde Mekkî b. Ebî Tâlib'in Yeri: el-Hidâye Tefsiri Özelinde* başlıklı çalışmasıyla doktora derecesini aldı.

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde beş yıl Kur'an kursu öğreticisi, on yıl vaiz olarak görev yaptı. Bu süreçte iki yıl Aile ve Dinî Rehberlik Bürosu koordinatörlüğünü yürüttü. 2021 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Ankara Dinî Yüksek İhtisas Merkezinden mezun oldu. 2022 yılında Etimesgut Müftülüğünde uzman vaiz olarak görev yaptı. 2023 yılında Ankara Rıfat Börekçi Dinî İhtisas Merkezinde eğitim görevlisi olarak göreve başladı. Aynı yıl müdür yardımcılığına atandı ve yaklaşık üç yıl bu görevi yürüttü. Hâlen aynı kurumda eğitim görevlisi olarak çalışmaktadır. Arapça bilmektedir. Evli ve iki çocuk annesidir.

About the Author

Canan ZERENAY AVAN

Born in Kırıkkale in 1979, she completed her primary and secondary education in her hometown before graduating from the Faculty of Theology at Sakarya University in 2001. In 2004, she earned her master's degree in Qur'anic Exegesis from the Department of Basic Islamic Sciences at the same university's Institute of Social Sciences, with a thesis entitled Isrāʾīliyyāt in Elmalılı Hamdi Yazır's Qur'anic Commentary. This was followed by a doctorate in Qur'anic Exegesis from the Graduate Education Institute at Hitit University in 2026, with a dissertation entitled The Place of Makkī ibn Abī Tālib in the Andalusian Qur'anic Exegetical Tradition: A Study of His al-Hidāya Commentary.

Her career within the Presidency of Religious Affairs includes five years as a Qur'an course instructor and ten years as a preacher. During this period, she also served as coordinator of the Family and Religious Guidance Bureau for two years. In 2021, she graduated from the Presidency of Religious Affairs' Ankara Higher Specialization Centre for Religious Studies. After serving as a specialist preacher at the Etimesgut Office of the Mufti in 2022, she joined the Ankara Rıfat Börekçi Religious Specialization Centre as an instructor in 2023. An appointment as deputy director followed later that year, a position she held for approximately three years. She currently continues her work at the same institution as an instructor.She speaks Arabic and is married with two children.

Kitap Hakkında

Endülüs Tefsir Geleneğinde Mekkî Bin Ebî Tâlib'in Yeri *el-Hidâye* Tefsiri Özelinde

Bu tez, Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye* adlı tefsiri özelinde, müellifin Endülüs tefsir geleneği içerisindeki ilmî konumunu incelemektedir. Çalışma, gramer, nakil, kıraat, isrâiliyat ve ahkâm olmak üzere beş temel tefsir argümanı esas alınarak ve Endülüs tefsir geleneği içerisinde eser veren beş müfessir üzerinden karşılaştırmalı bir yöntemle kurgulanmıştır. Bu çerçevede Mekkî b. Ebî Tâlib'in diğer Endülüs müfessirleriyle benzer ve farklı yönleri ortaya konularak Endülüs tefsir tarihi içerisindeki konumu belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Araştırma, nitel araştırma yaklaşımına dayalı fenomenolojik desen çerçevesinde tasarlanmış, veri toplama sürecinde doküman incelemesi tekniği uygulanmış, elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bu verilere göre Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Hidâye* adlı eserinin, Endülüs tefsir geleneği içerisinde kurucu bir rol üstlendiği, Doğu tefsir birikimi ile Endülüs tefsir geleneği arasında metodolojik bir irtibat ve geçiş niteliği taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir; el-Hidâye; Gramer; Nakil; Kıraat; İsrâiliyat; Ahkâm

About the Book

The Position of Makkī b. Abī Ṭālib in the Andalusian Tafsīr Tradition With Special Reference to His Work *al-Hidāya*

This dissertation examines the scholarly position of Makki b. Abi Talib (d. 437/1045) within the Andalusian tafsir tradition through a study of his commentary al-Hidaya ila Bulugh al-Nihaya. The study adopts a comparative approach based on five principal exegetical dimensions-grammar, transmission (naql), qira'at, Isra'iliyyat, and legal interpretation (ahkam al-Qur'an)-through an analysis of the works of five exegetes representing the Andalusian tafsir tradition. Within this framework, the similarities and differences between Makki b. Abi Talib and other Andalusian exegetes are identified in an effort to clarify his place in the history of the Andalusian tafsir tradition. The research was designed within a phenomenological framework based on a qualitative research approach. Data were collected through document analysis and subsequently analyzed using content analysis. The findings indicate that Makki b. Abi Talib's al-Hidaya played a formative role in the development of the Andalusian tafsir tradition and served as a methodological link and transitional bridge between the exegetical heritage of the Eastern Islamic world and the Andalusian tafsir tradition.

Keywords: Tafsir; al-Hidaya; Grammar; Transmission (Naql); Qira'at; Isra'iliyyat; Ahkam al-Qur'an

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR xi
ÖN SÖZ xiii
GİRİŞ 1

1. BÖLÜM
ENDÜLÜS TEFSİR GELENEĞİ ve MEKKÎ BİN EBÎ TÂLİB 33
1.1. Endülüs'te Siyasi ve Sosyal Ortam 33
1.2. Bir Medeniyet İnşâsı Olarak Endülüs'te İslâmî İlimler 39
1.3. Mekkî b. Ebî Tâlib'e Kadar Endülüs'te Tefsir İlminin Konumu ve Gelişimi 46
1.4. Endülüs Tefsiri'nin Kaynakları 55
1.5. Endülüs Tefsirine Panoramik Bakış 59
1.6. Endülüs Tefsirinin Temel Dinamikleri ve Tefsir Geleneğine Şekil Veren Müfessirler 65
1.6.1. Arap Diline Önem Verilmesi 69
1.6.2. Nakile Önem Verilmesi ve Bir Yöntem Olarak Kullanılması 75
1.6.3. Kıraat Vecihlerinin Tefsirde İşlenişi 93
1.6.4. Tefsirlerde İsrâiliyatın Kullanımı 100
1.6.5. Tefsirlerde Fıkhî Hükümlere Önem Verilmesi 103
1.7. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Yaşadığı Ortam Hayatı ve Eserleri 107
1.7.1. Yaşadığı Ortam 107
1.7.1.1. Siyasi Ortam 107
1.7.1.2. Sosyal Ortam 113
1.7.1.3. İlmî ve Kültürel Ortam 114
1.7.2. Hayatı 115
1.7.3. Hoca ve Talebeleri 117
1.7.4. Eserleri ve İlmî Mîrası 119
1.7.4.1. Tefsire Dair Eserleri 123
1.7.4.2. Kıraate Dair Eserleri 125
1.7.4.3. Îrâbu'l-Kur'an'a Dair Eserleri 130
1.7.4.4. Nâsih ve Mensûh'a Dair Eserleri 131
1.7.4.5. Tecvîde Dair Eserleri 132
1.7.4.6. Kur'an'ın Nazmı ve Î'câzına Dair Eserleri 134
1.7.4.7. Resmü'l-Kur'an ve İmlası ile İlgili Eserleri 134
1.7.4.8. Diğer Eserleri 134

2. BÖLÜM
***el- HİDÂYE* ve ENDÜLÜS TEFSİR GELENEĞİNDEKİ YERİ** 137
2.1. *el-Hidâye* Tefsiri 137
2.1.1. İsmi ve Yöntemi 137
2.1.2. Nüshaları 139
2.1.3. Kaynakları 140
2.1.4. Önemi 141
2.2. *el-Hidâye*'de Endülüs Tefsir Kültürünün Yansımaları 143
2.2.1. *el-Hidâye*'de Dil ve Gramerin Ele Alınış Biçimi 147
2.2.1.1. Î'râb Merkezli Yaklaşımlar 148
2.2.1.2. Dilsel İzahlara Getirdiği Tenkitler 151
2.2.1.3. Zamir Mercîlerinin Anlama Katkısı 155
2.2.1.4. Sarf Merkezli Yaklaşımlar 156
2.2.2. Nakil Olgusunu Ele Alışı 163
2.2.2.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir 167
2.2.2.2. *el-Hidâye*'de Hadis Kullanımı 170
2.2.2.3. Sahâbe ve Tâbiîn Kavli 174
2.2.2.4. Şiirle İstişhâd 179
2.2.3. Kıraat Farklılıklarının Tefsire Yansıması 195
2.2.3.1. Manaya Tesir Eden Kıraat Yaklaşımı 201
2.2.3.2. Dilbilgisi ile Temellendirilen Kıraat Yaklaşımı 204
2.2.3.3. Kıraatler Arasında Tercihte Bulunması 206
2.2.4. Tefsirinde İsrâiliyata Yer Vermesi 217
2.2.4.1. Esâtîru'l-Evvelîn Kavramı Üzerinden İsrâiliyata Bakışı 222
2.2.4.2. Kıssalar Bağlamında İsrâiliyata Bakışı 226
2.2.4.3. Kozmolojik Bilgi İçeren Ayetlerde İsrâiliyata Bakışı 232
2.2.5. Ahkâm Ayetlerine Yaklaşımı 239
2.2.5.1. İbadet Ahkâmı İçeren Ayetlere Yaklaşımı 241
2.2.5.2. Muâmelât Ahkâmı İçeren Ayetlere Yaklaşımı 243
2.2.5.3. Hudûd Ahkâmı İçeren Ayetlere Yaklaşımı 248
2.3. Doğu Tefsir Kültürü ile Genel Bir Mukayese 258
2.4. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Endülüs Tefsirine Katkıları 274

SONUÇ 279
KAYNAKÇA 289
DİZİN 305

KISALTMALAR

a.s : Aleyhisselam
b. : Bin
Bk. : Bakınız
c. : Cilt
Çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed. : Editör
H : Hicri
Hz. : Hazreti
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
s.a.v : Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Thk. : Tahkik
Ts. : Tarihsiz
Vd. : Ve devamı
Yay. : Yayınları

ÖN SÖZ

Kur'an'ı anlama ve açıklama gayreti, nüzûl döneminden itibaren başlayan ve farklı coğrafyalarda yetişen âlimlerin katkılarıyla zenginleşerek devam eden köklü bir ilmî faaliyettir. Bu gayretin önemli merkezlerinden biri de İslâm medeniyetinin asırlar boyunca varlığını sürdürdüğü Endülüs olmuştur. Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e ulaşan tefsir birikimi, burada yetişen müfessirlerin katkılarıyla zenginleşerek Endülüs tefsir geleneğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu ilmî geleneğin erken dönem temsilcilerinden biri olan Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), tefsir anlayışı ve kendisinden sonraki Endülüs müfessirleriyle kurulan ilmî irtibat bakımından üzerinde durulması gereken bir isimdir. *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye* adlı tefsiri, onun müfessir kimliğini ortaya koyması ve Endülüs'e ulaşan tefsir birikiminin bu coğrafyada nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Mekkî'nin ilmî şahsiyetini araştırırken üzerinde durduğumuz temel meselelerden biri, onun müfessir yönünün ve tefsir anlayışının Endülüs tefsir geleneği açısından taşıdığı önem idi. *el-Hidâye*'yi bu gözle okumak, onun ayetleri açıklarken başvurduğu kaynakları, rivayetlere yaklaşımını, dil ve kıraat meselelerindeki değerlendirmelerini ve farklı görüşler karşısındaki tercihlerini daha yakından görmemize imkân tanıdı. Mekkî'nin önceki müfessirlerden devraldığı ilmî mirası kendi tefsir anlayışı içerisinde nasıl değerlendirdiği kadar, bu mirasın kendisinden sonraki Endülüs tefsirlerinde nasıl karşılık bulduğu da araştırmamızın temel meselelerinden biri oldu. Böylece *el-Hidâye*'nin, Mekkî'nin müfessir kimliğini anlamanın yanında Endülüs tefsir geleneğinin gelişimini takip etmek bakımından da dikkate değer bir eser olduğu kanaatimiz güçlendi.

Elinizdeki kitap, 2026 yılında Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde tamamladığımız *Endülüs Tefsir Geleneğinde Mekkî b. Ebî Tâlib'in Yeri -el-Hidâye Tefsiri Özelinde-* başlıklı doktora te-

zimiz esas alınarak hazırlanmıştır.* Çalışmamızda Mekkî'nin tefsir anlayışını gramer, nakil, kıraat, isrâiliyat ve ahkâm olmak üzere beş temel konu çerçevesinde inceledik. Bu konulardaki yaklaşımını kendisinden sonraki beş Endülüs müfessirinin tefsirleriyle karşılaştırarak onun tefsir geleneği içerisindeki konumunu değerlendirmeye çalıştık. Mekkî'nin kendisinden önceki tefsir birikimini nasıl yorumladığını ve bu birikimin sonraki Endülüs müfessirlerinin eserlerinde nasıl karşılık bulduğunu araştırmak, onun Endülüs tefsir geleneğindeki yerini daha iyi anlamamızı sağladı.

Uzun soluklu bir araştırma ve yoğun bir emeğin ürünü olan bu çalışmayı kitap hâlinde okuyucuyla buluştururken, Mekkî b. Ebî Tâlib'in müfessir yönünün daha iyi tanınmasına ve Endülüs'ün zengin tefsir mirasına duyulan ilginin artmasına küçük de olsa bir katkı sunabilmeyi arzu ediyoruz. Elbette böylesine geniş bir ilmî geleneğin bütün yönleriyle incelenmesi tek bir çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bununla birlikte bu eserin, Mekkî'nin tefsir anlayışı üzerine yapılacak yeni araştırmalara vesile olmasını ve Endülüs tefsir tarihine ilişkin çalışmalara katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

Bu çalışmanın şekillenmesinde ilmî birikim ve tecrübelerinden istifade ettiğim hocalarıma teşekkür etmek isterim. Doktora sürecim boyunca bilgi, görüş ve tavsiyeleriyle çalışmama yön veren danışman hocam Prof. Dr. Hikmet Akdemir'e gönülden teşekkür ediyorum. Çalışmamın her aşamasında fikir ve önerilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Yakup Çoştu ve Doç. Dr. Ömer Dinç hocalarıma şükranlarımı sunuyorum. Kitabın editörlüğünü üstlenerek yayıma hazırlanmasına emek veren Dr. Zeki Keskin hocama teşekkür ediyorum. Ayrıca bu uzun süreçte gösterdikleri sabır, anlayış ve destekle yanımda olan eşime ve çocuklarıma da gönülden teşekkür ediyorum.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Dr. Canan ZERENAY AVAN
Kasım-2026
Ankara

* Canan Zerenay Avan, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Mekkî b. Ebî Tâlib'in Yeri -el-Hidâye Tefsiri Özelinde-* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Doktora Tezi, 2026).